

СПІВВІДНОШЕННЯ ФІЛОСОФІЇ І ЛІТЕРАТУРИ У ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

Від Платона та Арістотеля аж до літературних теорій нашого часу не припиняється дискусія про співвідношення філософії і літератури. Аргументи цих двох титанів людської думки уже давно стали стереотипними, проте зберігають свою гносеологічну вагомість у нових мовних іпостасях. Можна сказати, що впродовж двох тисячоліть вся дискусія про те, що література і філософія або цілком не сумісні, або генетично споріднені, коливалась між платонівським і арістотелівським твердженнями. Для Платона літературне зображення, тричі віддалене від інваріантної та універсальної дійсності ідей (єіде), було тільки згубним маревом, антитезою безумовної правди. Арістотель, поєднавши позачасову дійсність ідей з її повсякчасним виявленням, наділив поетичний текст узагальнюючою правдою. Але це не значить, що він ототожнив літературу із філософією.

Майже всі наступні дебати про співвідношення філософії та літератури, *mutatis mutandis*, виявились тільки поширеними примітками до текстів Платона і Арістотеля. Гуманісти Ренесансу, естетики XVIII та XIX століть приєднувались або до поглядів Платона, або Арістотеля. Третього не було. Ближчі до нас теоретики, англійці – Колрідж, Лемб, Гезліт, Шеллі, німці – Гете, Шіллер, брати Шеллінги, Гегель, Шопенгауер та навіть Ніцше в дечому поділяли платонівську позицію, тоді як італійці – Леопарді, Кроче, австрійські представники Віденського кола, наполягали на повній дихотомії філософії та літератури.

Постає питання, в чому причина такого радикального злиття чи поділу цих двох відгалужень людської творчості. З аргументів тих і тих виявляється їхнє принципово відмінне розуміння психічних функцій людини. У зв'язку з тим, І.Фізер (1925—2007, професор-емерит, один із найчільніших представників українознавства в англomовному світі) зазначає: «Ті, що вважали і вважають розум центральним компонентом людської психіки, а тим самим і виключним засобом правди, окреслювали філософію як наукову галузь *sui generis*, а літературу як немовби квазі-інтелектуальну діяльність. І навпаки, ті, для яких джерелом правди була єдність трьох психічних компонентів – розуму почуття і волі – такої дихотомії не бачила. Філософія, згідно з першим поглядом, діє за принципом раціонально доведеної правди чи неправди, а література – естетично збудженого афекту чи квазі-правди, а згідно з другим – і філософія, і література діє шляхом інтуїтивно відчутної правдивості. Мова філософії, згідно з першим – суто понятійна, а літератури – емотивно-образна, а згідно з другим – однаково полесимічна. Правда першої – універсальна і позатекстуальна, а другої обмежена до тексту» [3, 101].

Слушним, на нашу думку, в цьому ракурсі є питання І.Фізера про яку філософію, щодо літератури можна говорити. Вчений переконаний, що «...у всякому разі, не про аналітично зорієнтовану філософію, увага якої зосереджена на універсальних позачасових проблемах чи на метасистемі логічного синтаксису, а про філософію, яка в центр своєї уваги ставить людину з її болями, радощами, сумнівами, нелогічностями – себто з усіма основними проблемами людського існування» [2, 35]. Хочемо додати, що одну з таких філософій, відому як екзистенціалізм, широко застосовували і до літературних текстів у 40-х та 50-х роках минулого століття. Її вважали генетично спорідненою з літературою. Між філософами, як Кіркегор, Ніцше, Хайдеггер, Яспрес, Марсель, Сарт, Бердяєв та письменниками, як Достоевський, Кафка, Мальро, Бекет, Камю, Брехт, ця філософія знаходила спільні тематичні проблеми. «Внаслідок цього, – зазначає Д.Сарт, – формальні і навіть жанрові особливості філософії та літератури значно притупились» [1, 128]. Крім екзистенціалізму, літературні тексти перегукуються з марксистською та феноменологічною філософією. Із цих трьох філософічних шкіл найвсебічнішою є феноменологічна, бо приділяє увагу не тільки семантичному, а й мовному аспектові літературних текстів. В основному, екзистенціальна і марксистська філософії зацікавлені систематичним донесенням тексту, з тією різницею, що перша зосереджується на пошуках або відсутності автентичності людини, на безглуздості її існування, на її відчуженні, на її загостреному усвідомленні смерті, за виразом Яспреса – « на межових ситуаціях» її життя. Без мета тексту теологічних деректив, пояснень чи фікцій ця філософія наскрізь фаталістична. Натомість, марксистська філософія локалізує такі ситуації в соціо-економічному контексті й пояснює їх або або оптимістично, або песимістично. Феноменологічна філософія, як наукова дисципліна претензій та унапрямування й остаточне пояснення тексту не має.

Іван Фізер розглядає взаємовідношення філософії творчості Шевченка за схемою Моріса Вайца, згідно з якою таке взаємовідношення доцільно трактувати як три окремі проблеми, а саме: 1) філософія і література, 2) філософія літератури і 3) філософія в літературі. На нашу думку такий підхід до даної проблеми усуває недиференційованості цього взаємовідношення і одночасно забезпечує чіткість викладу.

ФІЛОСОФІЯ І ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА

Т.Шевченко, як і більшість видатних поетів, не займався систематичним вивченням філософії, що більше, як писав у щоденнику, він відчував до неї антипатію. « Я, несмотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философам и эстетикам. И этим чувством я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ивановичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции о теории изящных искусств, девизом которых было: побольше рассуждать и поменьше критиковать. Чисто платоновская сентенция» [5, 83]. І.Фізер переконаний, що

ця антипатія не означає, що Шевченко не був знайомий з філософією, навпаки, щоб почувати до чогось антипатію, треба його знати. Звертання Шевченка до Платона, Сократа, Плутарха, Юстина Філософа, Бекона, французьких енциклопедистів, Вольтера й інших вказують на його широке знання з історії філософії. На думку І.Фізера, із п'яти галузей академічної філософії Шевченка найбільш приваблювала естетика, але він не мав стійкого погляду на естетичні проблеми, які домінували у тогочасному мисленні. Американський літературознавець вважає, що 1) Шевченко був противником містицизму, який обстоював надприродну і нез'ясовану первопричину явищ природи і буття взагалі; 2) він був проти ідеї первинності духа і вторинності матерії; 3) вважав матерію і дух за рівно рядні та взаємозалежні складники буття; 4) розумів «волю і силу духа» як іманентну динаміку буття; 5) вірив у «стару як світ істину», що у всьому видимому і невидимому світі наявний «всемогутній Творець всесвіту»; 6) відкидав нормативну теорію мистецтва, яка, з позиції апіорних канонів, наполягала на раціональній закономірності творчого процесу; 7) вірив у виїмкову, «божественним розумом-чуттям наділену» людину-митця; 8) не приписував пріоритету ні природі, ні мистецтву, а натомість вірив у їхню взаємодію; 9) вважав, що знання мистецтва можливе на основі історії, а не теоретичної естетики; 10) щодо філософії Платона і Арістотеля позиція Шевченка наближається більш до другої, ніж до першої.

І.Фізер переконаний, що до філософського осмислення проблем буття і людського існування навертав його не тільки поетичний геній, не тільки його поліісторична цікавість, а й невпинні стосунки з гуманістичною наукою. Він слухав лекції з теорії мистецтва в Академії Мистецтв, зустрічався і вів бесіди з видатними людьми, крім російських авторів, знав творчість Гомера, Данте, Вольтера, Шекспіра, Байрона, Беранже, Мольєра, Гете, Бернса, Діккенса, Шіллера, Скотта, Свіфта, Гейне, Міцкевича; читав польських і французьких істориків; знав грецьку міфологію і Біблію.

Основним мотивом Шевченкового світогляду був його антропоцентризм. Д.Чижевський зазначав: «... з надзвичайним притиском, завжди і всюди ставить людину в центрі світу, світу природи і історії» [4, 334].

ФІЛОСОФІЯ ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

Філософія творчості Шевченка, на думку І.Фізера, полягає у відповідності поетичної та понятійної правди. «Правда Шевченка – це правда **телічна** (від грецького телос), яка не тільки представляє, а водночас і обстоює етичне перетворення всього того, що нівелює гуманність людини. Це правда з глибокою вірою у справедливість та ідеальний стан речей» [2, 38]. Шевченко вірив і мріяв про такі між людські відносини на Україні і в світі, за яких «врага не буде, супостата. А буде син, і буде мати +і будуть люде на землі». Для нього, як твердив Іван Франко, правда була синонімічною із справедливим задоволенням людських потреб і сподівань. Така правда, Шевченко вірив, «повинна бути, бо сонце встане і осквернену землю спалить», і тільки такій

правді, казав він усім людям доброї волі, треба молитись, а більше на землі нікому не поклоняйтесь. Така правда

Надхне, накличе, нажене
 Не ветхее, не древле слово
 Розгліннее, а слово нове
 Меж людьми криком пронесе
 І люд окрадений спасе.

На думку І.Фізера, має рацію Д.Чижевський, коли твердить, що, поставивши людину в центрі світу, природи та історії, Шевченко в долі своїх героїв бачив « типово людську долю, людські проблеми, актуальні і для його часу. Шевченко знає для соціальних, політичних та етичних проблем тільки мову живих людських образів, ніколи, як це буває з іншими поетами, не переходить він до мови філософічних понять та філософічних символів» [4, 335].

ФІЛОСОФІЯ У ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

Під поняттям «філософія в літературі» треба розуміти два відмінні, хоч близькі споріднені явища: філософічну тему і філософічну тезу. Літературний твір, на думку І.Фізера, може мати тему без наявності тези і навпаки, а може мати і ту, й ту. Наявність першої, при витриманому дистансуванні автора і при чіткій психологічній та ідейній диференціації персонажів, робить твір поліфонічним, тоді коли наявність другої, як виразної ідейної позиції не тільки автора, а й центрального персонажа, робить його твором *a la these*.

Філософічна тема рідко представлена в творі спеціальною, технічною мовою, а здебільшого вплетена в сюжетну будову, поведінку персонажів, авторські рефлексії та мета текст; філософічна теза у багатьох випадках висловлена чітко окресленими твердженнями.

Творчість Шевченка – лірична, епічна, драматична й прозова – багато тематична. В ній присутні любовні, побутові, історичні, суспільні, політичні, релігійні, філософічні теми. Останні не виступають як окрема група, а майже завжди переплітаються з іншими темами. На думку І.Фізера, вони виконують функцію або семантичного акомпанементу, або ідейної рами тексту. Крім понятійних тем, наявних чи закодованих, літературознавець виокремлює у творчості Шевченка два широко вжиті поняття з частим філософічним навантаженням. Це поняття долі і волі. Перше він, переконаний науковець, залежно від жанрового, сюжетного та психологічного аспектів, застосував у трьох відмінних семантичних варіантах, властивих українській мові: 1) доля як збіг обставин, що нібито незалежні від волі людини; 2) доля як життєвий шлях і те, що на ньому виникає; 3) доля як бажане, щасливе життя. Друге поняття, теж залежно від цих аспектів: 1) воля як свободі і незалежність; 2) воля як протилежне «неволі»; 3) воля як бажання, воління.

Коли зважити на високу активність цих двох понять (перше вжито в текстах Шевченка 208 раз, а друге 129), зауважує І.Фізер, то не можна не припустити, щоб проблема причинної зумовленості людського буття, з одного боку, і рівночасної відсутності такої зумовленості, з другого, не була центральною в його світобаченні. «Ні позитиві стичної, ні ідеалістичної спрямованості в його творчості немає. Є натомість діалектичне коливання поміж двома суперечливими полюсами людського життя: причинною зумовленістю і свободою (чи долею і волею).

Отже, І.Фізер вважає, що філософії як систематичного дослідження метафізичних, історіософічних, етичних та естетичних проблем у літературній спадщині Шевченка немає. Однак, окремі його висловлювання з приводу цих проблем свідчать про широку ерудицію щодо філософії як науки. А його спадщина, насичена великою любов'ю до мудрості і правди, переросла свої суто естетичні виміри і стала частиною національної та загальнолюдської системи цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сартр Д. Екзистенціалізм и современная литература. – М.: «Академия», 1973. – 234 с.
2. Фізер І. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? // Слово і Час. – 1990. – № 5. – С. 33 – 41.
3. Фізер І. Естетика Шевченка // Сучасність. – 1998. – №5. – С. 100 – 104.
4. Чижевський Д. Шевченко і релігія // Повне видання творів Т.Г Шевченка. – Чикаго, 1960. – Т.9. – 436 с.
5. Шевченко Т.Г. Повне зібр. творів: У 5 т. – К., 1964. – Т.5. 346 с.

АННОТАЦІЯ

В статті розглядаються особливості соотношення філософії і літератури в творчестві українського гения Шевченка. Дана оцінка известного американського українця Івана Физера относительно філософії творчества і філософії в творчестві Шевченка.